

UDC 372.48:373.1(477) "19/20"

БУГРІЙ В.С.Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
доктор педагогічних наук, доцент (Україна)**СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В
УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті проаналізовано становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано, що у цей період завдяки діяльності М.Костомарова, О.Лазаревського, В.Антоновича та їх послідовників воно набуває нової якості, перетворюючись на самостійний напрям історичної науки. Характерними ознаками історичного краєзнавства стають всебічний аналіз фактичного матеріалу, наукова достовірність, репрезентативність джерельної бази.

BUGRIIV.S.Sumy State Pedagogical University named after A.S.Makarenko,
Dr (Pedagogy), Assistant Professor (Ukraine)**SCIENTIFIC BASES ESTABLISHMENT
OF HISTORICAL LOCAL STUDY IN UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

Historical Local Study in Ukraine has deep roots and rich traditions and plays a prominent part in historical science system. Under current conditions of national consciousness rise and strengthening of attention to own history and culture, Local Study researches gain particular importance. Due to the explorations of native land the accumulation of factual material for historical science takes place. Moreover, the feeling of patriotism is developed.

In the course of the research it was revealed that scientific legitimation of Historical Local Study in Ukraine in 19th century took place in context of Ukrainian history distinctiveness recognition. Though, such right to distinctiveness contradicted monocratic ideas of Russian historiography. In those times the guiding historic concept in Russian Empire was dynastic. The main research object was represented by the history of government of monarchs, who headed single nation – Russian. Key historical mission of Russian governors was declared as “accumulation of Russian lands”. In soviet period this historical concept was modified into the theory of “the three brother nations” (“a triune Russian nation”) and in present days – into “Russian World” idea. Grounding of Historical Local Study scientific bases in the 19th century was indissolubly related to the collapse of the imperial concept of history. This was greatly contributed by the pleiad of eminent Ukrainian scientists, among which the works of M. Kostomarov, O. Lazarevskiy and V. Antonovich deserve the greatest credit. Thus, M. Kostomarov came out from the perspective of recognition in all the nations, including Ukrainian, of their peculiar “federative” traits which require particular investigation. Essential contribution into the establishment of Historical Local Study bases in Ukraine was made by O. Lazarevskiy. Subject matter of his researches, based on wide range of documentary sources, was connected to the study of socioeconomic relations in the Left-bank Ukraine. The importance of local studies performed by the scientist lied in substantial resource materials, which characterized socioeconomic conditions prevailing in the Ukrainian lands. Not least important are a number of his methodological ideas. V. Antonovich, as well as his predecessors, grounded the right of Ukrainians to their own history, proving that they are a full-fledged nation, which is fundamentally different from its neighbours. His great achievement in the field of Historical Local Study was creation of his own scientific school. The scientist's followers came out as organizers and active members of different forms of Local Studies. Such prominent Ukrainian historians as M. Hrushevsky and D. Bagaliy were descendants of Antonovich's Kiev Documentalist School.

Consequently, owing to the activity of Ukrainian researchers in the second half of the 19th century scientific bases of Historical Local Study were established as a result of the concept of Ukrainian history distinctive character and antecedence of the folk masses role in the historical process.

БУГРИЙ В.С.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
доктор педагогічних наук, доцент (Україна)

СТАНОВЛЕНИЕ НАУЧНЫХ ОСНОВ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX вв.)

В статье проанализировано становление научных основ исторического краеведения в Украине во второй половине XIX – начале XX ст. Выяснено, что в этот период благодаря деятельности Н.Костомарова, А.Лазаревского, В.Антоновича и их последователей историческое краеведение приобретает новое качество, превращаясь в самостоятельное направление исторической науки. Характерными чертами исторического краеведения становятся всесторонний анализ фактического материала, научная достоверность, репрезентативность источниковой базы.

Історичне краєзнавство в Україні має глибоке коріння і багаті традиції, йому належить помітне місце в системі історичної науки. Особливого значення краєзнавчі дослідження набувають в сучасних умовах зростання національної самосвідомості, посилення уваги до власної історії та культури. Завдяки вивченню рідного краю відбувається нагромадження фактичного матеріалу для історичної науки, формується почуття патріотизму. Останнім часом помітне суттєве зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем історичного краєзнавства. В українській історіографії становленню та розвитку цього наукового явища присвячені праці Я.Верменич, І.Колесник, С.Куделка, С.Посохова, О.Реєнта, П.Тронька та ін. Цілий ряд науковців (В.Воронов, Л.Дідух, В.Кравченко, О.Мандебура, В.Сарбей та ін.) вивчали творчість українських істориків-краєзнавців XIX – початку XX ст. Водночас аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені проблемам розробки теоретичних засад історичного краєзнавства. У цьому контексті досить актуальним є вивчення доробку українських істориків XIX – початку XX ст., що сприятиме відтворенню цілісної картини розвитку історичного краєзнавства та історичної науки в Україні.

Метою публікації є аналіз становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (у другій половині XIX – на початку XX ст.).

Наукова легітимізація історико-краєзнавчих досліджень в Україні у XIX ст. могла відбутися лише за умов визнання самобутності української історії. Але таке право на самобутність йшло в розріз з ідеями єдинодержавної російської історіографії. На той час пануючою історичною теорією в Російській імперії була династична. Згідно з нею Російська держава зародилася з династії Рюриковичів, вони правили спочатку в Києві, а пізніше у Москві та Петербурзі. Виходячи з цього, вивчалася історія правління монархів, які стояли на чолі одного народу – російського. Головною історичною місією правителів Росії проголошувалося “збирання російських земель”. У радянський період цю історичну концепцію було модифіковано теорією про “три братні народи”, а на сучасному етапі – про “русский мир”. Тому обґрунтування наукових підвалин історичного краєзнавства у XIX ст. було нерозривно пов’язане з руйнуванням імперських концепцій історії. Велика заслуга у цьому належить цілій плеяді видатних українських науковців, серед яких пріоритетним є доробок М.Костомарова, О.Лазаревського та В.Антоновича. Так, перший

із них виступав з позицій визнання у всіх народів, і в тому числі в українського, своїх особливих “федеративних” рис, які вимагають спеціального вивчення.

Право українців на свою власну, окрему від загальноросійської історію, М.Костомаров обґрунтував у статті “Дві руські народності”, опублікованій у 1861 р. на сторінках першого українського журналу “Основа”. У ній автор спочатку виклав своє бачення процесу формування народностей, потім розкрив схему становлення й розвитку східнослов’янських етносів і, нарешті, охарактеризував відмінності між “південнорусами” і “великорусами” (так автор називав українців і росіян). Саме порівняльна частина статті була найбільш дошкульною для російської, а потім і радянської історіографії, що породило намагання всіляко уникати згадки про цю працю, а то і взагалі викреслити її із наукової спадщини вченого.

Порівнюючи різні сфери життя українського та російського народів (суспільні та релігійні відносини, побут, народну творчість тощо), М.Костомаров вказує на істотні ментальні відмінності цих двох етносів. Так, говорячи про “релігійно-розумові” особливості цих племен, він зазначав, що для “великоруса” типовою була “нетерпимість до чужих вірувань, зневага до чужих народностей, зарозуміла думка про себе” [6, с.60]. Такий психологічний склад росіян вчений пояснював татарським поневоленням: “Тривале приниження під владою чуживірців та іноплеменників проявлялося тепер у зарозумілості і приниженні інших. Звільнений раб більше всього відрізняється гординою” [6, с.60]. У той же час, писав М.Костомаров, “в південноруському племені цього не було. Цей дух терпимості, відсутність національної зарозумілості перейшли у подальшому в характер козацтва і залишилися в народі до цього часу” [6, с.61]. На основі всебічного аналізу М.Костомаров приходив до висновку, що за своєю культурою, світосприйняттям та історичним шляхом українці та росіяни це абсолютно різні народи. Корінна протилежність між ними полягає в тому, що “плем’я південноросійське мало відмінним своїм характером пріоритет особистої свободи, великоруське – пріоритет спільноти” тобто “єдиновладдя і міцної держави” [6, с.63]. За своєю ментальністю, на думку М.Костомарова, українці більше тяжіли до західних сусідів, зокрема поляків, із якими на відміну від “великорусів” у них не було “такої або подібної протилежності ні у внутрішній, ні в зовнішній стороні побуту” [6, с.77].

У подальшому Микола Іванович у своїх історичних працях продовжив дослідження етногенезу слов’янських народів, зосередивши головну увагу на місцевій історії руських земель. Саме цим вчений започаткував новий підхід в історичній науці – вивчення минулого за територіальним принципом. За основу територіального поділу М.Костомаров брав історично сформовані “удільно-вічові начала” того чи іншого етносу. У своїй фундаментальній праці “Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки” він доводив, що новгородська народність відокремилась від української, а згодом була знищена московською. Спільність між українським і новгородським етносом вчений виводив із мовної спорідненості. За цією ознакою він поділяв “русько-слов’янський народ” на дві групи: “До першої належали білоруси та великоруси, до другої – малоросіяни або південноруси і новгородці” [7, с.3].

Таким чином, М.Костомаровим було обґрунтовано потребу в історико-краєзнавчих дослідженнях, виходячи з теорії “федералізму”, що передбачала вивчення самотності народного життя на окремих територіях.

Суттєвий вклад в становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні вніс О.Лазаревський. Тематична спрямованість його досліджень пов’язувалась із вивченням на основі широкого використання документальних матеріалів соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. Уже в першій монографії “Малоросійські посполиті селяни (1648-1783)” (1866 р.) О.Лазаревський заявляє себе як історик українського селянства XVII- XVIII ст. Поглиблене вивчення цієї історичної проблеми науковець доповнив низкою краєзнавчих досліджень, оскільки вважав їх надзвичайно

цінними для з'ясування суспільного, господарського та побутового життя селянства. Значну частину із них він присвятив своєму рідному краю, де пройшло його дитинство – Конотопщині. Так, у 1869 р. вийшла праця “Села Конотопського повіту (досвід історії південноросійських сіл)”. У 1880-х роках вона була доповнена і перевидана під назвою “Історичні нариси сіл Конотопського повіту”. А ще пізніше, зробивши ряд фактичних уточнень, вчений видає “Короткі історико-статистичні відомості про населені місцевості Конотопського повіту”. У цих дослідженнях О.Лазаревський, традиційно спираючись на значний джерельний матеріал, відтворив історію сіл повіту від заснування (або першої згадки) до ХІХ ст.

Відомості з історії населених пунктів інших територій України представлені у роботах “З історії сіл і селян Лівобережної Малоросії”, “Історичні нариси Полтавської Лубенщини” (1896 р.). Окрему працю О.Лазаревський присвятив Батурину (1892 р.). У ній він обстоював думку, що “дикі поля” почали заселятися за наказом польської влади для охорони кордону після Деулінського перемир'я (1619 р.). В результаті виникли Ніжин, Борзна, Батурин, Конотоп, Кролевець, Глухів. Учений розкритикував пануючу на той час гіпотезу про те, що місто було засноване у ХVІ ст. С.Баторієм і назване на честь нього. Він стверджував: “Батурин міг виникнути не раніше початку ХVІІ ст.” [9, с.106].

Важливість краєзнавчих досліджень О.Лазаревського полягала у значному джерельному матеріалі, який характеризував соціально-економічні умови, що панували у населених пунктах України. Але не менш суттєвими є його методологічні ідеї. Він вперше звернув увагу на доцільність використання топонімічних та етнографічних даних для встановлення того, вихідці з яких територій брали участь у колонізації Лівобережної України у ХVІІ-ХVІІІ ст. Порівнявши назви населених пунктів, звичай жителів Лівобережжя та інших регіонів України, вчений дійшов висновку, що більшість переселенців прибула на незаселені землі із Поділля.

Отже, завдяки діяльності М.Костомарова та О.Лазаревського були започатковані наукові засади історичного краєзнавства, що впливали з концепції самобутності історії України та первинності ролі народу в історичному процесі.

Вирішальний внесок у перетворення історичного краєзнавства на самостійний науковий напрям зробив В.Антонович. Пріоритетне місце у дослідницькій діяльності ученого належить Правобережній Україні. Їй була присвячена магістерська дисертація “Останні часи козацтва на правому березі Дніпра” (1868 р.) та цикл робіт: “Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії” (1867 р.), “Про селян у Південно-Західній Росії за актами 1770-1798 рр.” (1870 р.), “Про міста у Південно-Західній Росії за актами 1432-1798 рр.” (1870 р.). Особливо багато зусиль віддав В.Антонович збору матеріалу та редагуванню 15-томного “Архіву Південно-Західної Росії”. У цих працях історія Правобережжя подавалася за “земельним” принципом: Київщина, Волинь, Поділля.

В.Антонович, як і його попередники, обґрунтовував право українців на власну історію, доводячи, що вони є повноцінною нацією, яка докорінно відрізняється від своїх сусідів. Беручи за приклад М.Костомарова, він провів порівняння між “українсько-руською, польською і великорусською національністю”. Завдяки такому зіставленню, на думку вченого, “зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусідів” [1, с.92].

На відміну від М.Костомарова, В.Антонович вдався до співставлення не лише суспільних, етнографічних, духовних, а й антропологічних особливостей сусідніх народів, присвятивши цій проблемі статтю “Три національні типи народні” (1888 р.). На думку вченого за усіма характеристиками українці мали суттєві відмінності, що свідчило про їх етнічну самобутність та індивідуальність. Так, порівнюючи політичні ідеали трьох народів В.Антонович вказував, що “великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати

абсолютно, безперечно. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною, позитивною і корисною. Русини мають інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавньому віці, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні. Поляки об'явилися прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною” [1, с.97]. Проведений аналіз дозволив історика зробити висновок, що українці, або “русини” (за термінологією автора) є самостійною нацією, а не “різновидністю поляків чи віткою великоросів”.

Великою заслугою В.Антоновича в царині історичного краєзнавства стало створення власної наукової школи. Послідовники вченого проявили себе як організатори і активні учасники різних форм краєзнавства. Наприклад, М.Біляшівський присвятив себе справі створення історико-краєзнавчих музеїв в Україні. Завдяки йому та меценату з Волині барону Ф.Штейнгелю у 1898 р. був заснований перший в Україні Городецький світський краєзнавчий музей. М.Біляшівський взяв на себе роль наукового консультанта, розробивши програму та план роботи відділів музею. У 1902 р. вчений став організатором Київського музею старожитностей і мистецтв (пізніше – міського художньо-промислового і наукового музею), яким керував до 1923 р. Микола Федорович не обмежувався інтересами лише тих музеїв, якими керував, а й дбав про розвиток музейної справи в інших регіонах України. Він брав участь в організації Полтавського природно-історичного музею, Чернігівського музею українських старожитностей імені В.Тарновського, вів листування та надавав консультації багатьом музейним установам [5, с.123].

Інший учень В.Антоновича – І.Каманін, за порадою наставника, зосередив свою увагу на дослідженні історії Києва, в першу чергу, на особливостях міського самоврядування (“Останні роки самоуправління Києва за магдебурзьким правом” – 1888 р., “Матеріали з історії київської міської общини” – 1892 р., “Нові дані з історії Київського міського самоуправління у XVII ст.” – 1904 р.). В останні роки життя вчений звернувся до релігійних аспектів історії рідного міста. Після відкриття Звіренецьких печер він брав активну участь у їх дослідженні. Результати цієї праці І.Каманін виклав у роботі “Звіренецькі печери в Києві (їх давність і святість)” (1914 р.).

Ще один послідовник В.Антоновича – В.Ляскоронський тривалий час досліджував Переяславську землю, результатом чого стала робота “Історія Переяславської землі з найдавніших часів і до половини XIII ст.” (1897 р.). По ній він захистив магістерську дисертацію. Пізніше вчений присвятив себе археології, вивчаючи вали і кургани на території України. У роботах “Городища, кургани та довгі (змійові) вали у басейні р. Сули” (1901 р.), “Змійові вали в межах Південної Росії, їх відношення до курганів-майданів та приблизна епоха їх виникнення” (1907 р.), “Городища, кургани, майдани і довгі (змійові) вали в області дніпровського Лівобережжя” (1911 р.) В.Ляскоронський виклав своє бачення походження та періодизації цих історичних об'єктів.

Вихідцями з київської школи В.Антоновича були і видатні українські історики М.Грушевський та Д.Багалій. М.Грушевський виступав противником простого етнографічного опису досліджуваної території. Уже в одній із перших своїх робіт “Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя”, написаній ще в студентські роки, він закликав вивчати українські території на основі комплексу “різних наукових метод”, необхідних для дослідження місцевого краю і розвитку суспільства взагалі [4, с.1]. Ідеї щодо актуальності дослідження локальних проблем М.Грушевський розвивав і в подальшій своїй науковій діяльності, назвавши згодом цей напрям в історії “історичним районознавством”.

Ще один учень В.Антоновича – Д.Багалій дослідження українських територій розпочав з історії Чернігівщини. Під впливом “земельної” концепції свого учителя написав

“Історію Сіверської землі”, після захисту якої отримав ступінь магістра. Переїхавши із Києва до Харкова, активно займався вивченням Лівобережної України. У 1887 р. удостоєний ступеня доктора історії в Московському університеті за дисертацію *“Нариси з історії колонізації степової окраїни Московської держави”*.

Д.Багалій, як і М.Костомаров, О.Лазаревський та В.Антонович, був прихильником етнографічно-федеративних поглядів на історичний процес і вважав вивчення окремих областей ключем для розуміння *“повної історії”*. У своїх працях він відзначав, що великі українські землі у ході історичного процесу ділилися на окремі території із характерними для них особливостями. Так, у статті *“Магдебурзьке право на Лівобережній Малоросії”* вчений писав: *“старовинний поділ Сіверщини на дві області, північну і південну, знайшло собі місце в більш новий період її історії: колишня Чернігівщина і Сіверщина стали називатися містами, а Переяславщина полями, перша утворила особливий адміністративний округ – Чернігівське воєводство, а друга – Переяславське староство”* [2, с.2]. Кожна із областей, що утворювалися, могла служити предметом самостійного дослідження, яке, на думку вченого, робило суттєвий вклад в історичну науку.

Але, на відміну від М.Костомарова та В.Антоновича, *“обласництво”* Д.Багалій розглядав не як конфронтаційну теорію по відношенню до великодержавної історіографії, а як доповнення до неї. У передмові до уже згаданої докторської дисертації *“Нариси з історії колонізації степової окраїни Московської держави”* вчений репрезентував себе як дослідник російської колонізації. Він вказував на важливість та нерозробленість цієї проблеми для історії російської держави і вважав, що вирішити її у всій повноті стане можливим *“коли ми будемо мати історію заселення різних областей нашої великої вітчизни; а до тепер у нас немає ще і історії заселення самих важливих із них”* [3, с.2].

У дусі лояльності до імперських положень подавалася Д.Багалієм і характеристика російського та українського народів. Підкреслюючи специфічність *“степової окраїни”*, яка полягала у тому, що синтезувала українські і російські культурні начала, він вказував на спадкоємний зв'язок між українським і російським етносом, вважаючи їх *“двома отраслями”* єдиного *“руського племені”* [3, с.2].

До безумовних заслуг Д.Багалія слід віднести створення у Харкові власної авторитетної школи істориків-регіоналістів. При цьому окремо ключові постулати *“обласницької”* теорії Дмитром Івановичем ніде не оприлюднювалися. Як відзначав дослідник творчості історика В.Кравченко, у спадщині вченого взагалі *“немає жодної спеціальної роботи теоретичного або методологічного спрямування”* [8, с.33]. Характерні риси харківської *“обласницької”* школи Д.Багалія проглядаються у працях, присвячених безпосередньо історії того чи іншого регіону. У більшості із них увага зосереджується на фактологічному матеріалі та обов'язково аналізується роль географічного фактору в історичному розвитку.

Вихідцем із харківської школи краєзнавців був і Д.Яворницький. Об'єктом дослідження вченого став запорозький край та козаччина. Як і Д.Багалій, Д.Яворницький невід'ємним елементом історико-краєзнавчого дослідження вважав географічну локалізацію. Тому у своїх працях він детально характеризував рельєф та клімат досліджуваної місцевості, багато уваги надавав картографічному матеріалу. Наприклад, у одній із своїх краєзнавчих праць *“Історія міста Катеринослава”*, він дає докладний опис місця, яке було обрано для заснування цього населеного пункту: *“Спочатку було обрано місце при впадінні річки Кільчені в ліву притоку Дніпра – в р. Самару, де стояло поселення Лошаківка, інакше на 3 версти вище Старосамарського ретраншементу або Богородицької фортеці, по-сучасному на 5 верст вище Самарського залізничного мосту. Заснуванню місту поклав у 1777 р. губернатор В. Чертков, місце саме вигідне, на його думку, для підходу до нього різних суден”* [10, с.21].

Таким чином, протягом ХІХ – на початку ХХ ст. історичне краєзнавство набуває нової якості, перетворюючись на самостійний напрям історичної науки. Відбувалося це на хвилі наростаючого протистояння між прибічниками великодержавної історіографії та ідеологами самобутності української історії. Останні у якості рушійної сили української історії розглядали народ, а не еліту. Провідниками цих ідей були М.Костомаров, О.Лазаревський, В.Антонович та їх послідовники. “Горизонтальні” дослідження на думку цих вчених, мали допомогти з’ясувати різні аспекти буття народу. Становленню наукових засад історичного краєзнавства у зазначений період сприяло те, що на відміну від романтично-етнографічних екскурсів своїх попередників, історики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробили неодмінним атрибутом своїх досліджень всебічне вивчення фактичного матеріалу, наукову достовірність, репрезентативність джерельної бази. Не використовуючи сам термін “історичне краєзнавство”, вони оперували такими поняттями, як “земельні” дослідження (В.Антонович), “обласництво” (Д.Багалій), “історичне районознавство” (М.Грушевський).

1. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б.Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
2. Багалей Д.И. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д.И.Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – Март. – С.1-55.
3. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И.Багалей. – М.: Университетская типография, 1887. – 614 с.
4. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV сторіччя / М.С.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
5. Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні / Л.Дідух // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С.120-127.
6. Костомаров Н. Две русские народности / Н.Костомаров // Основа. – 1861. – №3. – С.33-80.
7. Костомаров Н.И. Русская республика (Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки) / Н.И.Костомаров. – М.: “Чарли”, Смоленск: “Смядынь”, 1994. – 544 с.
8. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность / В.В.Кравченко. – Х.: Основа, 1990. – 176 с.
9. Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина / А.М.Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С.105-122.
10. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава / Д.И.Яворницький. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 198 с.

References

1. Antonovych V.B. Moya spovid’: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / V.B.Antonovych. – K.: Lybid’, 1995. – 816 s.
2. Bagaley D.I. Magdeburgskoe pravo v Levoberezhnoy Malorosii / D.I.Bagaley // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – 1892. – Mart. – S.1-55.
3. Bagaley D.I. Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva / D.I.Bagaley. – M.: Universitetskaya tipografiya, 1887. – 614 s.
4. Hrushevs’kyi M.S. Narys istoriyi Kyivivs’koyi zemli vid smerti Yaroslava do kintsya KhIV storichchya / M.S.Hrushevs’kyi. – K.: Naukova dumka, 1991. – 560 s.
5. Didukh L. Mykola Bilyashivs’kyy i rozvytok mistsevykh muzeyiv v Ukrayini / L.Didukh // Krayeznavstvo. – 2008. – #1-4. – S.120-127.
6. Kostomarov N. Dve russkie narodnosti / N.Kostomarov // Osнова. – 1861. – №3. – S.33-80.
7. Kostomarov N.I. Russkaya respublika (Severnorusskie narodopravstva vo vremena udel’no-vechevogo uklada. Istoriya Novgoroda, Pskova i Vyatki) / N.I.Kostomarov. – M.: «Charli», Smolensk: «Smyadyn’», 1994. – 544 s.
8. Kravchenko V.V. D.I.Bagaley: Nauchnaya i obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost’ / V.V.Kravchenko. – Kh.: Osнова, 1990. – 176 s.
9. Lazarevskiy A.M. Istoricheskiy ocherk Baturina / A.M.Lazarevskiy // Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa. – K., 1892. – Kn. VI. – Otd.II. – S.105-122.
10. Yavornitskiy D.I. Istoriya goroda Ekaterinoslava / D.I.Yavornitskiy. – Dnepropetrovsk: Promin’, 1989. – 198 s.